

SES OLAYLARI BAKIMINDAN ANADOLU AĞIZLARI

Dr. Mukim SAĞIR*

ÖZET

Anadolu ağızları Türk dil ve kültürünün zenginliğini, yüceliğini gösteren eşsiz eser ve özelliklerle doludur. Bu ağızlar değişik yönleriyle incelenerek Türkçenin gelişme ve değişme mantığını izlemek, fonetik eğilimlerini belirlemek mümkündür.

İnsan istediği her söyleyişi gerçekleştiremez. Seslerin bir araya gelmesinin, birlikte bulunmasının da şartları vardır. Sesler özgür gibi görünse de, aynı ya da komşu hecelerde yan yana gelirken genellikle birbirinden etkilenmekte, dolayısıyla da Anadolu ağızlarında birçok ses olayı; ses değişimleri, ses düşmeleri, ses türemeleri vb. ile karşılaşmaktadır.

Bu çalışmada da bütün Anadolu ağızlarında tespit edilmiş olan belli başlı ses olayları ile bu olayların kimi örnekleri kuş bakışı sıralanmaya çalışılmıştır.

Anadolu ağızları Türk dil ve kültürünün zenginliğini, yüceliğini gösteren eşsiz eser ve özelliklerle doludur. Bu ağızlar değişik yönleriyle incelenerek Türkçenin gelişme ve değişme mantığını izlemek, fonetik eğilimlerini belirlemek mümkündür.

Dil seslerinin, oluşturdukları anlamlı ve görevli ses birlikleri olan kelime ve hecelerde uğradıkları değişmelere ses olayı; bir dilde kendiliğinden veya o dilin ses eğilimlerine bağlı olarak, kelime ve eklerde, bir sesin yerini genellikle kendisine yakın başka bir sese veya gelişme yolu ile kendisinden türemiş başka bir sese bırakması olayına da ses değişmesi adı verilmektedir.¹

Ses olayları, bir dil veya o dilin lehçelerinde, ağızlarında meydana gelen, biçimbirimlerin uğradıkları genel veya özel, kalıcı veya geçici, bireysel veya

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992, s. 129-130.

toplumsal başkalaşımlardır.² İnsan istediği her söyleyişi gerçekleştiremez. Seslerin bir araya gelmesinin, birlikte bulunmasının da şartları vardır. Sesler özgür gibi görünse de, aynı ya da komşu hecelerde yan yana gelirken genellikle birbirinden etkilenmekte, dolayısıyla da Anadolu ağzlarında birçok ses olayı; ses değişimleri, ses düşmeleri, ses türemeleri vb. ile karşılaşmaktadır.

Biz bu yazımızla Anadolu ağzlarında görülen ses olaylarını ve bu olayların sebeplerini sıralamaktan çok, bu olayların belli başlı sonuçlarını belirtmeye ve genel eğilimlerini göstermeye çalışacağız.

1. Anadolu ağzlarında ünlü incelmeleri olayları kalınlaşması olaylarından; daralması olayları genişlemesi olaylarından; yuvarlaklaşması olayları da yine düzleşme olaylarından fazla görülmektedir. Yani ünlü değişimleri olarak; ünlü incelmeleri, ünlü daralmaları ve de ünlü yuvarlaklaşmaları Anadolu ağzlarının genel eğilimidir.

2. Alınma kelimelerde kalın ünlülerin incelmelerinin yaygın olduğu Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağzlarında bu değişme genellikle gerileyici benzeşme yolu ile meydana gelmektedir. Diğer Anadolu ağzlarında ek ünlüsüne kadar uzanan ve ilerleyici benzeşme ile ortaya çıkan ünlü kalınlaşmaları, Batı Grubu ağzlarını Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağzlarından ayırmaktadır.³

3. Batı Grubu ağzlarında ilerleyici benzeşme, gerileyici benzeşmeden daha kuvvetlidir.⁴

4. Bazı ünlü incelmelerinde; diş, diş eti, ön damak ünsüzlerinin etkili olduğu açıkça görülmektedir. “y, ş, ç, c, z, s, l, m, n, t” gibi dudak, diş, diş eti-ön damak bölgelerinde boğumlanan ünsüzler; kalın ünlüleri bazen kendi boğumlanma sınırlarına çekerek, türlü hecelerde onların incelmelerine yol açmaktadırlar. Bölgelerdeki genel eğilimler de incelmeyi hızlandırmaktadır.

5. “ı > i” şeklindeki i’leşme olayı ile Anadolu’nun birçok bölgesinde karşılaşmaktadır. Kimi örnekleri şunlardır:

Ön seste:

İrmah < ırmak, ışih < ışık, issiz < ıssız (Kars); ışih < ışık, ırğat < ırgat (Artvin); isidürtük < ısıtırız, islan- < ıslan- (Erzincan), irah < irak, isparta < Isparta (Diyarbakır); issiz < ıssız (Gaziantep); irz < ırz (Erzurum) vb. .

---

² Efrasiyap Gemalmaz, Türkiye Türkçesinde Ses Olayları, Ata. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 13, s. 1.

³ bkz. Leyla Karahan, Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması, Ankara, 1996, TDK. Yay. s. 3.

⁴ bkz. a.g.e., s. 115.

İç seste:

hafız < hafız, çilpah < çıplak, dişeri < dışarı (Kars); riza < Rıza, piçağ < bıçak (Artvin); kişirtmek < kışkırtmak, issiz < issiz (Gaziantep); aricilik < arıcılık, sirt < sırt (Erzincan); diş < dış, çih- < çık- (Erzurum); misir < mısır (Edirne); direktör < traktör (Zonguldak) vb.

Son seste:

kari < karı (Trabzon); yazi < yazı (Rize); razi < razı, gapi < kapı (Nevşehir); ağıri < Ağrı (Artvin); haci, oyalı (Diyarbakır) vb.

6. Anadolu ağızlarında “o” ünlüsünün yerini en çok alan ince ünlü “ö” ünlüsüdür. Nitekim Artvin, Erzurum, Erzincan, Malatya, Urfa, Gaziantep çizgisinde ön ve iç seslerde çokça “o > ö” değişimleri görülmektedir. Kimi örnekleri şunlardır:

Ön seste:

öcah < ocak (Erzincan); öyeni < o yana, öynamasın < oynamasın (Artvin);

İç seste:

söybet < sohbet (Kars); söhbet < sohbet (Gaziantep, Erzurum); törünü < torunu (Artvin); çöh < çok (Erzincan); söbe < soba (Malatya); çöcuğ (Edirne).

7. “u > ü” değişimleri de yine Anadolu ağızlarında ön ve iç seslerde çokça görülen bir ünlü incelmesi olayıdır.

Ön seste:

üsta < usta (Aydın); ümumi < umumi, ücu < ucu (Erzincan); ürfalı < Urfalı (Keban-Baskil_Ağın).

İç seste:

bücuğ < buçuk, hüduğ < hudut, tüğaf < tuhaf (Nevşehir); guyümcü < kuyumcu (Bartın); hüüzür < huzur, dür < dur (Artvin); yüsüf < Yusuf, yüdüler < yudular (Kars); erzürümlü < Erzurumlu, türüst < turist (Erzincan); zöhür < sahur (Malatya); müzeffer < Muzaffer, sücuh < sucuk (Diyarbakır) vb.

8. Dil benzeşmesi kuralının bozulması, dolayısıyla da belirli ünsüzlerin kalınlaştırma etkilerine bağlı olarak Anadolu ağızlarında ön, iç ve son seslerde birçok ünlü kalınlaşmaları görülmektedir.

9. Kimi Anadolu ağızları için ayırıcı bir özellik arz eden ünlü kalınlaşmaları, ek ünlüsünden kök ünlüsüne kadar uzanan ve belirli etkene bağlanmadan o bölgenin yaygın eğilimi olarak karşılaşılan bir olaydır.

10. Anadolu ağzlarında ünlü kalınlaşması yönünde görülen en yaygın olay “e” ünlüsünün “a” olması olayıdır. Bazı örnekler şunlardır:

Ön seste:

Amanat < emanet, ala < elâ, alma < elma (Gaziantep, Kars, Erzincan); aletirik < elektrik (Artvin); esas < esas, asvap < esvap (Erzincan); arzak < erzak (Zonguldak) vb.

İç seste:

çaket < ceket (Artvin); degirman < değirmen (Erzurum, Erzincan); ataş < ateş, barabar < beraber (Malatya, Erzincan, Erzurum); vafat < vefat (Urfa) vb.

Son seste:

dema < deme (Rize); na < ne (Kars); kimsa < kimse (Artvin); perşamba < Perşembe (Kütahya) vb.

11. Ünlü incelmelerinin olduğu gibi ünlü kalınlaşması olaylarının da bir değil birçok sebebi bulunmaktadır. Daha çok alınma kelimelerde görülen ünlü kalınlaşmalarının başlıca sebepleri şunlardır:

a- Ünlü benzeşmelerine bağlı olarak ilerleyici ya da gerileyici yönde kalınlaşmalar meydana gelmektedir.

b- Damak ve gırtlak, daha çok da “h, ğ, v” ünsüzlerinin kalınlaştırıcı etkisi ile ünlü kalınlaşmaları görülmektedir.

c- Birçok yörede “-lar, -mak, -acak vb.” ekleri kalın ünlülü ses yapısıyla kullanılmakta, buna bağlı olarak da gerileyici yönde ünlü kalınlaşması ile karşılaşılmaktadır.

d- Belli bir etkene bağlanamayana yine de ünlü-ünlü, ünlü-ünsüz benzeşmeleri ile açıklanabilecek kalınlaşma örnekleri bulunmaktadır.

12. Ünlüler üzerinde inceltici etkisi olan “y, ş, ç, c, z, s, l, m, n, t” ünsüzlerinin aynı zamanda daraltıcı etkisi de bulunmaktadır.

13. Anadolu ağzlarında, yuvarlaklaşma yönündeki benzeşme yanında, başta diş-dudak ünsüzleri “v, f” olmak üzere “b, p” ve “m” ünsüzleri de yuvarlaklaşmada önemli rol oynarlar:

Movu < mavi (Divriği); pilov < pilav (Gaziantep); posto < posta (Edirne); buba < baba(Kütahya); matbuğa < matbaa (Artvin); nomuru < numara (Erzincan); çuvur- <çağır- (Bartın) vb.

14. Azeri Türkçesinde, dudak üstüzlerine rağmen düzleşme, Anadolu'nun birçok ağzında olduğu gibi, yuvarlaklaşmadan üstün durumdadır.⁵

15. Anadolu ağızlarında ünlüler daha çok iç seste düşmektedir. Ön, iç ve son seste en çok düşen ünlü de “i” ünlüsüdür. “i” ünlüsünün kelime başındaki düşme örnekleri az ve dağınıktır. Ön ve son seslerdeki düşmeler daha çok çabuk konuşma dolayısıyla meydana gelmektedir. İç ses durumundaki “i” ünlüsü düşmesi; daha fazla vurgunun yer değiştirmesi ile, tonsuz duruma getirilen ilk ve orta hecelerde görülmektedir.

Ön seste:

yilig < iyilik (Kars); kindi < ikindi (Balıkesir, Rize, Malatya) vb.

İç seste:

enne < enine (Kars); idda < iddia (Artvin); zayat < zayıat (Erzincan); dare < daire (Nevşehir); hezne < hazine, zahra < zahire (Erzurum); harta < harita (Rize); dakka < dakika (Diyarbakır) vb.

Son seste:

Ey < iyi, pekey < pekiyi, elbisen < elbiseni (Kars, Artvin, Erzurum, Erzincan); bi < bir bçy.

16. Ekleşmeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri de Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak bakımından Anadolu ağızlarında birçok ünlü ve üstüz türemeleri görülmektedir. Anadolu ağızlarında ünlü düşmesinden çok ünlü türemesi ile karşılaşılmalıdır. Nitekim türetilen bu ünlü ve ünsüzler yardımıyla Türkçeye aykırı heceleşme biçimleri giderilerek kolay söyleyiş sağlanmaktadır.

17. Türk dilinin yapısına uygun düşmeyen ünlü ikizleşmesi olayları; Anadolu ağızlarında çeşitli yollar ve sebeplerle, gelişme imkânı bulmuştur. İç seslerdeki “y, g, g(i), nazal n, v, h” gibi ünsüz düşmeleri ile ünlü türemeleri ünlü ikizleşmelerinin sebepleri arasındadır.⁶

18. Türkçenin temel ses eğilimlerinden olan benzeşme dolayısıyla Anadolu ağızlarının da temel eğilimidir.

a- Anadolu ağızlarında 25 ayrı kalıpta kalın sıradan ince sıraya geçiş olayı görülmekte, örneklerin çoğu da iki heceli kelimelerden oluşmaktadır. En yoğun ince sıraya geçiş örnekleri “a-a > e-e” kalıbında görülmektedir.

⁵ bkz. Selahattin Olcay ve diğerleri, Arpaçay Köylerinden Derlemeler, 1976, s. 15.

⁶ bkz. Ahmet Caferoğlu, Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri, TDAY, Belleten 1964, s. 1-33.

b- Batı Grubu ağızlarında alınma kelimelerde ünlü benzeşmesinin yönü ve şekli kelimelerin ses yapısına göre değişmekle beraber, ilerleyici benzeşmeyle meydana gelen ünlü kalınlaşmaları diğerlerine göre daha da fazladır.

c- Anadolu ağızlarında 87 değişik kalıpta ilerleyici benzeşme görülmektedir. Bu kalıpların 31'i kalınlaşma, 25'i de inceleşme yönünde ünlü benzeşmesi kalıbıdır.

d- Anadolu ağızlarında 76 değişik kalıpta gerileyici ünlü benzeşmesi ile karşılaşmaktadır. Bu tür benzeşme kalıplarının 54'ü, yani % 71'i kalınlık incelik benzeşmesidir. % 22 oranında genişlik-darlık, % 7 oranında düzlük-yuvarlaklık benzeşmesi örneği vardır.

e- Anadolu ağızlarında çok fazla örneği olan gerileyici benzeşme kalıbı "a-e > e-e" kalıbıdır.

19. Anadolu ağızlarında görülen ünlü aykırılışma kalıplarının hepsi için sayılı ve sınırlı örnek vardır. Yaygın örneği olan herhangi bir aykırılışma kalıbı bulunmamaktadır.

20. Katı-patlayıcı ünsüzler arasındaki tonlulaşma olayı tonsuzlaşmadan fazladır. 37 kalıpta tonlulaşma oluşurken 24 kalıpta da tonsuzlaşma görülmektedir. "b > p" değişimi çok bol örnekleri olan bir tonsuzlaşma; "k(a) > g(i)" ve "t > d" değişimleri de tonlulaşma olaylarıdır.

21. Anadolu ağızlarında 25 ayrı kalıpta patlayıcı-tonlu ünsüz sızıcı-tonlu ünsüz olurken; sadece 12 kalıpta patlayıcı-tonlu ünsüz sızıcı tonsuz ünsüz olmaktadır. Tonlu ünsüzler arasındaki sızıcılışma, ton farkı olan ünsüzler arasındaki sızıcılışmadan fazla görülmektedir. Yine tonsuz ünsüzler arasındaki sızıcılışma olayı da tonlu ve tonsuz ünsüzler arasındaki sızıcılışmadan fazladır.

22. Katı, sızıcı ünsüzler arasında da birçok değişme görülmektedir. 20 kalıpta tonsuzlaşma, 24 kalıpta da tonlulaşma ile karşılaşmaktadır. Yani tonlulaşma örnekleri tonsuzlaşmalardan fazladır.

23. Sızıcı ünsüzlerin patlayıcılışması da ağızlarda geniş yer tutmaktadır. Tonsuz ünsüzler arasındaki patlayıcılışma örnekleri tonlu ünsüzler arasındaki patlayıcılışma örneklerinden çoktur.

24. Daha çok da dış-dudak sesleri ile dudak sesleri; dudak sesleri ile diş sesleri, ya da diş-diş eti ve ön damak sınırı arasındaki bölgede boğumlanan ünsüzler arasında birçok ünsüz benzeşmesi meydana gelmektedir.

25. Anadolu ağızlarında ünsüz türemesi kalıbı kadar ünsüz düşmesi kalıbı da vardır. Ancak ünsüz türemesi kalıbına düşen örnek sayısı ünsüz düşmesindeki örneklerden daha fazladır.

26. Ünsüz türemesi; Anadolu ağızlarının birçoğunda iç seste çok, ön seste az, son seste ön sestekinden de daha az görülen ses olayıdır.

27. Anadolu ağızlarında ön seste türeyen ve çok az örnekleri olan sesler “h(e), gırtlak h(ı)sı, k(e), k(a), m, v, y” ünsüzleridir. Diğer ünsüzler ise ön seste hiç türememektedir.

28. İç seste “h(e), n, y” ünsüzleri çok; “b, g(ı), ğ, m, r, t, v, y” ünsüzleri az; “d, g(e), gırtlak h(ı)sı, k(e), p, ş, z” ünsüzleri de çok az türemektedir.

29. Son seste sadece “m” sesi çok; “k(e), n, y” sesleri az “ğ, g(ı), gırtlak h(ı)sı, k(a), l, nazal n, t, z” sesleri daha az türemektedir.

30. Anadolu ağızlarındaki birçok ünsüz düşmesinin sebebi boğumlanma güçlüğü ile birlikte; sızıcı ünsüzlerin etkisi, benzeşme ve en az çaba sarfi eğilimleridir. Bilhassa son seste “y, h, l, n, r, s” ünsüzlerinin düşmesi onların dayanıksızlıklarına bağlanabilir.

31. Anadolu ağızlarında ön seste ünsüz düşmeleri azdır. “y” ön seste fazlaca düşen bir ünsüz iken, “m, r” ünsüzleri de çok az ön seste düşmektedir.

32. Anadolu ağızlarında ünsüz düşmesi olayları daha çok iç sestedir. Akıcı-sızıcı “r, y” ünsüzleri ile katı-sızıcı “ğ, h” ünsüzleri iç seste en çok düşen ünsüzlerdir. “d, f, n” ünsüzleri de yine iç seste kısmen düşen seslerdir. “b, g, k(e), k(a), t” ünsüzlerinin de iç seste düştüğü örnekler vardır. “gırtlak h(ı)sı, m, s, t, z” ünsüzlerinin de iç seste sınırlı örneklerde düştüğü görülür.

33. Son seste en fazla düşen ünsüz akıcı-sızıcı “l” ünsüzüdür. “ğ, h, k(a), n, r, y” ünsüzleri de son seste kısmen düşmektedir. “d, gırtlak h(ı)sı, k, z” ünsüzleri de son seste sınırlı örnekte düşen ünsüzlerdir.

ABSTRAC

Anatolian dialects are full of unique works and properties which show the richness and loftiness of Turkish language and culture. It is possible to follow the logic of development and change and the phonetical tendencies of Turkish language through the study of dialects from different perspectives. Man cannot pronounce everything he wants. There are some conditions for sounds to come together and be together. Although sounds seem to be free they usually affect each other when they come together in the same or neighbour syllable. Therefore we meet many sound events in Anatolian dialects.

In this study, rather than sound events that occur in Anatolian dialects and the reasons for these events, certain results and general tendencies of these events will be examined.

